

УДК 321

О.Г. МАЗУР

СУТІСНІ СКЛАДОВІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ

Мазур Оксана Геннадіївна – к.політ.н., доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. В.Дала

На основі аналізу наукових підходів щодо визначення ефективності і дієвості демократичного політичного режиму запропонований авторський погляд на змістовні умови забезпечення та підтримки демократичного політичного порядку.

Ключові слова: політичний режим, демократія, умови, ефективність, політичний порядок, вибори, політичне рішення, політичне управління.

На основе анализа научных подходов к определению эффективности и дееспособности демократического политического режима предложена авторская разработка содержательных условий обеспечения и поддержки демократического политического порядка.

Ключевые слова: политический режим, демократия, условия, эффективность, политический порядок, выборы, политическое решение, политическое управление.

On the basis of analysis of the scientific going near determination of efficiency and capability of the democratic political mode authorial development of rich in content terms of providing and support of democratic political order is offered.

Key words: political mode, democracy, terms, efficiency, political order, elections, political decision, political management.

© О.Г. Мазур, 2012

Постановка проблеми. У сучасному світі політичний порядок стає вагомим соціально-політичною проблемою, усвідомлюється суспільством як цінність, яка потребує всебічного теоретичного аналізу (визначення сутнісних характеристик політичного порядку, створення та механізми функціонування, порівняльна характеристика та виділення принципів ефективності) та практичної реалізації.

Феномен політичного порядку має комплексну природу, оскільки він складається з багатоманітності усталених практик, пов'язаних з відтворенням та здійсненням влади, створенням необхідної для цього політичної організації управління суспільством. Важливим аспектом дослідження демократичного режиму політичної влади виступає проблематика його ефективності як системи політичного управління суспільством. Як наголошував Дж.Сарторі, велика увага науковців приділяється «горизонтальним» дослідженням демократії як системи розповсюдження та закріплення прав та свобод громадян, в той же час «вертикальний» вимір розуміння демократії як функціональної владної структури залишається недостатньо розробленим. Ця диспропорція має бути усунута, оскільки «політика пов'язана здебільшого з підпорядкуванням, порядкуванням та координацією – по суті з ієрархічною структурою колективів», яка і створює вертикальний вимір демократії [1, с.486].

Актуальність обраної проблематики. Сучасні світові державотворчі процеси характеризуються потужним розвитком політичної трансформації – динамічного, складного та багатовимірного суспільного феномена. Компаративний аналіз світової практики демократизації дозволяє визначити критерії та якісні чинники, що впливають на становлення та ефективність цих процесів. Актуаль-

ність дослідження формування та функціонування демократичного політичного порядку пов'язана з тим, що жодна політична система не може існувати без чіткої системи відтворення базових політичних практик, якими виступають принципи формування влади, партійної системи, прийняття політичних рішень та інші правила й процедури, що забезпечують життєздатність соціуму.

Мета дослідження. Визначення змістовних якісних характеристик демократичного політичного порядку, як процесу відтворення інституціоналізованих політичних практик.

Проблеми та особливості формування й функціонування політичних режимів стали предметом досліджень таких науковців як К.Бакстер, Ж.-М.Денкен, К.Дойч, М.Дюверже, К.Лоуренс, С.Мейнваринг, Ч.Морріс, Ф.Рюдер, Л.Саністебан, М.Сейвард, С.Хантінгтон, Й.Шумпетер та ін. В Україні та на пострадянському просторі відомі імена таких науковців як А.Білоус, Ю.Борисова, В.Горбатенко, М.Михальченко, Г.Щедрова та ін. Значний вклад в теорію демократичного транзиту внесли Х.Арендт, Л.Даймонд, Р.Даль, Г.О'Донелл, Т.Карозерс, Х.Лінц, Д.Растоу, А.Пшеворський, Дж.Сарторі, В.Уоллерстайн, Ш.Ейзенштадт, та ін. Широко відомі роботи таких науковців як А.Бредіхін, М.Гордієнко, А.Колодій, В.Разін, В.Шадт, Г.Зеленько, П.Кутуєв, Ю.Мацієвський, О.Новакова, Ф.Рудич, О.Фісун та ін.

Проте зазначимо, що в українській науці закладено, на нашу думку, лише початкові засади розуміння політичного режиму як певного порядку формування та відтворення політичних практик. Подальшої розробки потребує проблема сутнісних критеріїв визначення ефективності демократичного режиму влади.

Ступінь наукової розробки проблеми. Головною характеристикою режиму виступає політичний порядок, як здатність високоінституціоналізованої політичної системи зберігати свою якісну визначеність шляхом залучення нових груп у політику в такий спосіб, щоб вони діяли у відповідності з уже прийнятими в суспільстві нормами та цінностями. Особливої ваги проблема політичного порядку набуває в суспільствах, що здійснюють трансформацію політичної системи. Як наголошує С.Хантінгтон, головна проблема цього процесу – не забезпечення свободи, а утвердження законного політичного порядку, стійкості якого і стає однією з головних цінностей перехідного суспільства [2].

Політичний порядок виявляється в стійкості, регулярності, повторюваності політичних акцій та інтеракцій. За визначенням Д.Ронга, порядок «складається з передбачуваності людської поведінки, заснованої на загальних і стабільних очікуваннях. Це пов'язано з тим, що люди однаково усвідомлюють реальність, що робить можливим стабільні, повторювані та кооперативні соціальні взаємодії» [3, с.5].

Покажемо те, що творці демократичної влади – стародавні греки – чітко усвідомлювали необхідність виконання певних вимог щодо створення та підтримки демократичного політичного порядку. У їх розумінні мають бути реалізовані такі умови ефективного функціонування демократії:

1. Інтереси громадян повинні бути достатньо близькі, для того щоб можна було діяти згідно з принципом загального блага, який не суперечить особистим цілям та інтересам.

2. Спільнота громадян має бути практично однорідною за тими ознаками, які можуть призвести до політичних конфліктів і гострих розбіжностей з приводу суспільного блага. Тобто держава не може бути демократичною, якщо її громадяни не рівні у своїх економічних можливостях і не володіють рівним запасом вільного часу або існують серйозні релігійні, мовні, освітні відмінності, а також якщо вони є представниками різних рас, культур або етнічних груп.

3. Число громадян має бути досить малим, в ідеальному варіанті менше ніж сорок-п'ятдесят тисяч (як було в Афінах). Це необхідно з трьох причин: щоб уникнути неоднорідності і дисгармонії, які можуть виникнути в результаті розширення кордонів і включення людей, які говорять на різних мовах, з різною релігією, історією і етнічною приналежністю, практично не мають нічого спільного; щоб громадяни могли вивчити своє місто і співгромадян за допомогою спостереження, досвіду і безпосереднього спілкування; щоб громадяни могли зібратися разом для суверенного правління містом.

4. Громадяни повинні брати участь у зборах і безпосередньо схвалювати закони й приймати політичні рішення.

5. Політична участь громадян має включати роботу з виконання управлінських функцій у місті.

6. Місто-держава в ідеалі повинна бути повністю незалежною. Ліги, конфедерації, союзи в деяких випадках можуть бути необхідними для

захисту чи ведення війни, але вони не повинні зменшувати безумовне самоврядування держави, принижуючи верховенство народних зборів. В принципі, кожному місту слід бути самодостатнім не тільки політично, але також економічно і у військовій галузі. Звідси очевидно, що головними засадами становлення та функціонування демократичного порядку виступають національно-політична й культурна єдність, консенсус щодо основних цінностей та мотивів розвитку суспільства, реальна участь громадян у прийнятті політичних рішень [4].

Традиції аналізу демократії як системи управління соціумом продовжують і сучасні вчені. Й.Шумпетер, наприклад, вважав, що «демократичний метод – це така інституціональна система для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців» [5]. У контексті такого визначення Дж. Сарторі запитує, «як ми рухаємося від цього методу до його демократичних наслідків, тобто від демократії на початку до демократії результатів?» [6, с.511].

Вирішуючи цю проблему, Й.Шумпетер сформулював умови успіху демократичного методу. Перш за все, вчений визначає власне розуміння того, що вважати успішним функціонуванням демократії: «Під «успішним функціонуванням» я маю на увазі те, що демократичний процес відтворюється без виникнення ситуацій, які штовхають до недемократичних методів, і поточні проблеми вирішуються таким чином, який визнають прийнятним все політично значущі зацікавлені кола» [7]. Щодо чинників, які здатні забезпечити демократичну ефективність, то Й.Шумпетер наголошує на наступних:

1. Людський матеріал політики - люди, які становлять партійний апарат, обираються до парламенту, підносяться до міністерських постів - повинен бути досить високої якості. Це означає не тільки те, що кількість людей, що володіють достатніми здібностями і моральними властивостями, має бути досить велика. Як уже говорилося раніше, демократичний метод відбирає кандидатів не просто з усього населення, але тільки з тих частин населення, для яких доступна професія політика, точніше кажучи, з тих, які виставляють на виборах свої кандидатури.

2. Друга умова успіху демократії полягає в тому, щоб сфера дії політичного рішення не повинна сягати занадто далеко. Допустимий її розмір залежить від загальних обмежень демократичного методу, а також кількості питань, які уряд може успішно вирішити в умовах постійної напруженої боротьби за своє політичне існування.

3. Третя умова полягає в тому, що демократичний уряд в сучасному індустріальному суспільстві повинен мати можливість контролювати у всіх сферах державної діяльності - незалежно від того, наскільки вони численні, - добре підготовлену бюрократію, яка має високий статус та історичні традиції, що володіє сильно розвиненим почуттям обов'язку й почуттям честі мундира. Існування такої бюрократії - головна відповідь на заперечення проти уряду дилетантів.

4. Четвертий набір умов можна підсумувати виразом «демократичний самоконтроль». Демократичний метод не може працювати до тих пір, поки всі групи, які мають значення в даній країні, згодні прийняти будь-яку законодавчу міру, якщо вона включена в звід законів, і всі розпорядження, видані законними властями. Але демократичний самоконтроль означає щось більше. Демократичний уряд буде працювати щонайкраще тільки, якщо всі значущі інтереси практично однакові не тільки у своїй відданості країні, але також у лояльності основним принципам існуючого суспільства. Коли ці принципи піддаються сумніву і виникають проблеми, які розколюють націю на два ворожі табори, демократія працює в невідгідних умовах. І вона може зовсім припинити працювати, як тільки люди перестають бачити основу для компромісу між інтересами, і ідеалами, про які йде мова.

Узагальнено кажучи, демократичний метод знаходиться в несприятливих умовах в неспокійні часи. Насправді демократії всіх типів одночасно визнають, що бувають ситуації, коли розумніше відмовитися від конкурентного лідерства і прийняти монополію». Таким чином, Й. Шумпетер успішність свого демократичного методу ставить у залежність від таких характеристик, як національна злагода, якість політичної еліти, суспільна диференціація та запобігання надмірній політизації соціуму, ефективний контроль за бюрократією [8].

Дж.Сарторі, в свою чергу, також запропонував бачення процесу досягнення «демократії результатів». Основним він вважає дотримання «принципу Фрідріха» (або правила) «передбачених реакцій». Це правило, по відношенню до аналізу демократії, можна сформулювати так: обрані урядовці, що домагаються перевиборів (на конкурентній основі), ухвалюючи рішення, зважають на передбачення (сподівання), як виборці реагуватимуть на їх рішення. Отже правило передбачених реакцій забезпечує зв'язок між початком і результатом, між процедурою і наслідками [9, с. 511].

Застосування цього правила дасть змогу створити «демократію зворотного зв'язку». Важливою складовою такої моделі демократії є співвідношення горизонтальних та вертикальних вимірів. У цьому контексті на перший план висувається питання відношення більшостей та меншостей. Сарторі наголошує, що виборча демократія за типових умов підсумовує горизонтальну схему демократії, а вертикальним супроводом або перетворенням, є представницька демократія. Тут виникає важливе питання, як урядування більшості стає врешті-решт урядуванням меншості [10, с. 487].

Відносини більшості і меншості набувають трьох великих, обумовлених контекстом сукупностей значень:

- конституційної
- виборчої
- суспільної.

У конституційному контексті увагу зосереджено на меншостях, а не на більшостях. А точніше, проблема, яка виходить на перший план у цьому контексті, полягає в тому, що меншість або меншості повинні мати право опиратися, право на опо-

зицію. Таким чином, зазначає Дж.Сарторі:

по-перше, принцип більшості ставить нас перед проблемою захисту меншостей. Цей захист передусім конституційна проблема.

По-друге, принцип більшості постає перед проблемою формування урядової більшості.

По-третє, принцип більшості може поглиблювати суспільну тиранію, легітимізуючи її [11, с. 488].

Так само як і Й.Шумпетер, Дж. Сарторі велику увагу приділяє забезпеченню якості політичної еліти, що формується під час виборів. Вчений зазначає: «Те, що вибори мають бути підпорядковані функції віддзеркалення суспільства, - цілком законна вимога. А те, що вибори мають бути підпорядковані певній функції відбору, - вимога, на мою думку, не менш законна». І продовжує: «Адже демократія, що поступається перед неминучістю безвартісного лідерства, поганого добру, - це така демократія, що врешті-решт і сам демос визнає, що її не варто підтримувати [12, с.497-498].

Таким чином, одна з провідних проблем демократичної ефективності полягає в тому, що зміст політичних виборів зводиться лише до простого акту голосування. У такому випадку обрані представники влади - це просто особи, які в результаті голосування пройшли на посади, а не «відібрані» найкращі представники свого народу. Здійснюючи в себе демократію, обумовлену як виборна поліархія, ми майже не враховуємо необхідність забезпечення функціональності системи, тому що суперництво на виборах не забезпечує якості результатів, а тільки демократичність способу їхнього досягнення. Демократична політика, як й інші суспільні процеси, повинна ґрунтуватися не тільки на кількісних підрахунках голосів, але й на якісному відборі кандидатів. Тому, робить висновок Дж.Сарторі, демократія повинна являти собою селективну, тобто засновану на вибірковості поліархію.

Якщо погодитися на таке визначення демократії, то постає питання, а як же впишеться в нього поняття рівності і на яких підставах повинен проводитися відбір до структур вертикальної демократії? Тут Дж.Сарторі посилається на Ш. Монтеск'є, який писав, що «принцип демократії сується не тільки тоді, коли втрачається дух рівності, але й тоді, коли затверджується дух граничної рівності і кожний хоче бути рівним з тими, кого він вибирає собі в правителі». Таким чином, додавав Монтеск'є, «демократія повинна уникнути двох крайностей: духу нерівності, що веде до правління однієї людини, і духу граничної рівності, що веде до деспотизму однієї людини». Демократична рівність у суспільстві повинна забезпечувати «рівняння» на найкращі показники професійності, людяності, талановитості. Відповідно до цього, наведене вище визначення демократії можна доповнити і сформулювати таким чином: «Демократія повинна являти собою селективну поліархію на підставі достоїнств».

Структурна складність демократії проаналізована також у працях Ф.Шміттєра, який визначає: «Сучасна демократія - це складна мережа інститу-

тів з різноманітними каналами представництва та центрами владного прийняття рішень. Її найголовніша складова - громадянство (підданство) - не зводиться лише до періодичного голосування на виборах. Громадянство може виражатися і у впливі на підбір кандидатів, і в участі в асоціаціях або рухах, і в зверненні до влади, і в нетрадиційних акціях протесту і т.д. Так само і відповідальність влади забезпечується не тільки традиційними механізмами територіальних виборчих округів і законодавчими процедурами. Вона може реалізовуватися і в обхід їх, безпосередньо фокусуючись - через функціональні канали або за допомогою процесів торгу - на виборних чи призначених посадових особах всередині державного апарату» [13, с.17].

Дослідник робить висновок, що демократію слід розглядати не як монолітний «режим», а як сукупність «окремих режимів», кожен з яких інституціоналізований навколо своєї особливої ділянки суспільства для представлення тієї чи іншої соціальної групи та вирішення властивих їй конфліктів. У межах такого роду особливих режимів і відбуваються конкуренція та об'єднання партій, асоціацій, рухів, територій і всіляких клієнтел в їх боротьбі за державні посади і вплив на політичний курс країни. Владні органи, що відрізняються один від одного за своїми функціями і рівнями, взаємодіють з їх представниками і мають законні підстави заявляти про свою відповідальність перед особливими групами інтересів (та спрямувань) громадян.

Здійснення структурно-функціонального аналізу демократії дозволяє вченим зробити висновки про її сутнісні критерії. Так, американський професор П.Меркл виділяє чотири основні структури атрибути або критерії демократії:

1. Загальнопоширена законність, заснована на підтвердженні її народом у ході періодичних регулярних виборів, в результаті чого основну роль в ухваленні рішення відіграють всенародно обрані представники законодавчої та виконавчої влади.

2. Конкуруюча політика, під якою маються на увазі змагальні вибори, а також процес представництва з метою забезпечити передачу волі народу і її виконання.

3. Роль партій, що розглядаються як основний механізм формування та забезпечення волі народу, його усвідомленого вибору та впливу на уряд.

4. Громадянські, політичні та соціальні права, на яких ґрунтується сучасна демократія [14, с.141-142].

Зазначений американський вчений наголошує на важливості адаптивних та соціально-економічних засад демократії. Він пише, що в якості соціально-економічної характеристики демократії може виступати її вміння пристосовуватися до різних умов. Демократичні країни відрізняються відносним багатством. У таких країнах значні витрати спрямовуються на розвиток освіти і охорони здоров'я. Для демократії характерні зміни в соціальній структурі суспільства: зростання числа кваліфікованих робітників, що призводить до посилення ролі профспілок, а також соціал-демократичних партій, збільшення числа працівників, за-

йнятих у сфері обслуговування.

Демократичні країни відрізняються також незначним розривом у доходах різних верств суспільства, працівників різних сфер економіки, між містом і селом, перерозподілом фінансових коштів за допомогою податкової політики для зменшення наявних диспропорцій, високою грамотністю населення, доступом до політичної інформації за допомогою засобів масової комунікації. Соціально-економічні показники є важливими при побудові демократичного ладу, проте основу демократії завжди становили демократична політична культура, міцні демократичні переконання і уподобання.

Висновки. Підсумовуючи свої міркування П.Меркл виділяє основні умови існування міцних демократій: звільнення громадянського суспільства з-під тягаря диктатури, почуття національної єдності, відсутність соціальних конфліктів, розробка надійної, дійової конституції, яка може пристосовуватися до мінливих обставин [15, с.152-153].

Проблема успішності демократії як системи політичного управління стала предметом дослідження відомого американського політолога Т.Карозерса. На ґрунті дослідження досвіду сучасних демократичних перетворень науковець запропонував п'ять чинників, які, на його думку, відіграють особливу роль:

- рівень економічного розвитку: говорячи узагальнено, чим багатша країна, тим більша ймовірність успішного завершення демократичних перетворень;

- концентрація джерел національного багатства: країни, добробут яких формується переважно за рахунок високої концентрації його джерел на їх території (наприклад, родовища нафти або інших мінеральних ресурсів), стикаються в процесі демократизації зі значними труднощами;

- відмінності на основі групової ідентичності: в країнах, населення яких ділиться за етнічними, релігійними, племінними або клановими ознаками, демократизація найчастіше проходить важче, ніж у більш однорідних соціумах;

- історичний досвід політичного плюралізму: в країнах, що практично не мали досвіду політичного плюралізму, демократизація в більшості випадків проходить важче, ніж там, де плюралізм існує;

- недемократичне оточення: країни, розташовані в регіонах або субрегіонах, де всі або майже всі інші держави не є демократичними, як правило, більшою мірою чинять опір процесу демократизації, ніж країни, оточені більш демократичними сусідами [16]. Зазначені фактори не є неодмінними умовами, без виконання яких демократизація не може йти активно. Швидше вони або сприяють, або перешкоджають процесам демократизації. Їх слід сприймати саме як фактори, що полегшують або ускладнюють демократизацію, а не як гарантію успішного завершення демократичних перетворень.

Ученими використовується широкий комплекс методів для оцінки стану та функціонування різних інститутів та механізмів демократії. Продуктивним вирішенням цієї проблеми може стати пошук ключових характеристик політичної систе-

ми, які б універсально та об'єктивно відображали функціонування провідних інститутів демократії.

Розвиваючи такий підхід, російський дослідник Ю.Нісневіч пропонує визначати демократію як форму організації державних та політичних порядків; політичний режим, що реалізує на практиці властиві демократії політичні та державні порядки. Пошук сутнісних критеріїв ефективності демократії достатньо ґрунтовно представлений у працях Р.Даля, який запропонував перелік державно-політичних порядків, що складають поліархічну демократію. В першу чергу вони стосуються принципів формування владних органів та діяльності громадян, їх взаємодії з державною владою. В той же час учений наголошує, що, окрім інституціональних складових, для реалізації демократії потрібно створити і відповідні засади безпосереднього функціонування державної влади [17].

Однією з таких необхідних засад у багатьох дослідженнях сучасної демократії виступає «демократична підзвітність влади по відношенню до громадян», «відповідальність уряду перед народом». Тому, як наголошує Ю.Нісневіч, вдається залучити до складу політичних та державних порядків поліархічної демократії відповідальність та підзвітність влади перед народом.

Звичайно, головним засобом забезпечення відповідальності та підзвітності влади виступають регулярні, конкурентні та чесні вибори. Але відповідальність влади повинна зберігатися і в міжелекторальні періоди. Для цього повинні функціонувати такі механізми, як контроль з боку опозиції, громадянський контроль, різноманітні форми співпраці влади та суспільства. Головною умовою реалізації таких механізмів на практиці виступає комунікативна та інформаційна відкритість усіх органів державної влади, саме ці характеристики здатні виступати інституціональною основою підзвітності та відповідальності влади, функціонування зворотних зв'язків та партнерської взаємодії держави й народу.

Окрім відкритості, провідною умовою втілення на практиці відповідальності та підзвітності влади виступають, на думку Ю.Нісневіча, такі процеси як функціонально-ієрархічний та функціональний розподіл і децентралізація влади. Особливу роль у вертикальній децентралізації влади відіграє місцеве самоврядування та розширення дієздатності територіальних громад.

Якщо політико-державні порядки не реалізуються в практичному житті, то відбувається згортання політичної, соціально-економічної та інформаційної конкуренції, а на перший план в якості

основи функціонування держави виступає корупція. Це обумовлено тим, що лише за умов якісного функціонування демократичних порядків можливий постійний громадянський контроль за діяльністю влади, що є провідним механізмом протидії корупції [18].

Виходячи з цього, Ю.Нісневіч пропонує використовувати рівень розповсюдження корупції в публічній сфері в якості індикатора якості реалізації політичних та державних порядків поліархічної демократії. Такий висновок автор підкріплює характеристикою Т.Карозерса одного з квазідемократичних режимів «безплідного плюралізму»: «В цілому політика розглядається як застійна корумпована зона панування еліти, від якої країна не бачить нічого доброго, і яка, відповідно, не заслуговує на повагу. Держава залишається незмінно слабкою. Уряди, що міняють один одного, нездатні досягти прогресу у вирішенні суспільних проблем – від злочинності та корупції до охорони здоров'я, освіти та добробуту суспільства в цілому» [19].

Погоджуючись з Ю.Нісневічем в аспекті важливості протидії корупції для якісного функціонування демократичних інститутів, необхідно висловити певні застереження проти абсолютизації цього індикатора. Як відомо, боротьба з корупцією може здійснюватися (і досить ефективно) не лише демократичними, але й авторитарними, або навіть і тоталітарними методами. Прикладом того може слугувати практика сталінського режиму СРСР або Китаю. Тому доцільним вдається використовувати показник розповсюдження корупції в публічній сфері у комплексі інших індикаторів ефективності демократичної влади.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна запропонувати наступні умови забезпечення та підтримки демократичного політичного порядку:

- регулярні, вільні та конкурентні вибори посадових осіб, що забезпечують не лише демократичність обрання, але й професіоналізм обраних;
- комунікативна та інформаційна відкритість влади, функціональна співпраця держави та громадянського суспільства;
- автономія громадянських організацій та асоціацій, гарантування та реалізація прав і свобод людини;
- відповідальність та підзвітність влади перед народом, верховенство правового закону та створення системи протидії корупції;
- децентралізація влади, розвиток місцевого самоврядування, функціональний розподіл повноважень на різних рівнях політичного управління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сарторі Дж. Вертикальна демократія // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. – С. 486-532.
2. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэль Хантингтон. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 480с.
3. Wrong D. The Problem of Order: What Unites and Divides Society. New York: The Free Press, 1994. 354 p.
4. Панов П.В. Политический порядок и проблема воспроизводства власти: институт преемника. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/720/30/>
5. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 2000<http://e2000.kyiv.org>
6. Сарторі Дж. Вертикальна демократія // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. – С. 486-532.
7. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 2000<http://e2000.kyiv.org>
8. Там само.

9. Сарторі Дж. Вертикальна демократія // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.486-532.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.
14. Меркл П. Каковы сегодняшние демократии? // Международный журнал социальных наук. -1993. - №3. С.141-153.
15. Там само.
16. Т.Карозерс . Ошибка теории «поэтапной демократизации» //Pro et Contra. -2007 январь — февраль. – С. 85 – 102. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra_2007_1_08.pdf.
17. Нисневич Ю.А. Уровень коррупции как индикатор качества реализации политических порядков в полиархической демократии: постановка задачи // Полития. – 2012. - № 1(64). – С. 187-199.
18. Нисневич Ю.А. Гражданский контроль как механизм противодействия коррупции: проблемы реализации в России // Полис. – 20116. - № 1. – С. 165-176.
19. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Политическая наука. – 2003. - № 2 . - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/459761/>.